

УДК 343.296 +347.12 : 343.296 (477)

Є. О. Письменський, канд. юрид. наук, ст. викладач

Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка,
кафедра кримінального права,
вул. Генерала Дідоренка, 4, сел. Ювілейне, м. Луганськ, 91394, Україна

ПРО ХАРАКТЕР МІЖГАЛУЗЕВИХ ВІДНОСИН КРИМІНАЛЬНОГО ТА ЦІВІЛЬНОГО ПРАВА

У статті розглянуто теоретико-прикладні питання співвідношення кримінального права із суміжною галуззю — цивільним правом, визначено ключові напрямки взаємозв'язку і взаємодії норм кримінального та цивільного права з урахуванням можливості їх подальшого удосконалення.

Ключові слова: взаємодія, кримінальне право, цивільне право, злочин, цивільно-правовий delikt.

Загальновідомо, що кримінальне право у своїй дії дуже плідно “співпрацює” з такою фундаментальною правою галуззю, як цивільне право. Тому вивчення взаємозв'язків двох ключових галузей права — явище закономірне і необхідне, не можна вдосконалювати правову систему при недостатній відповідності її взаємодії її складових частин.

Окремі аспекти співвідношення кримінального та цивільного права розглядалися у дослідженнях низки юристів, а саме О. В. Гончарук, Н. М. Ковалевої, В. М. Кудрявцева, В. О. Навроцького, М. І. Пікурова, М. І. Хавронюка та інших. Проте їх на сьогодні не вирішено всі спірні питання та не досягнуто одностайності щодо важливих теоретичних і практичних питань у взаємодії названих галузей права.

Представляючи цю публікацію, автор має на меті визначити ключові напрямки взаємозв'язку і взаємодії норм кримінального та цивільного права й на цій підставі сформулювати висновки щодо підвищення ефективності їх застосування та подальшого вдосконалення відповідних галузей законодавства.

Цивільне право традиційно відноситься до групи галузей так званого приватного права, що перше, на що потрібно звернути увагу при визначенні його взаємозв'язку з кримінальним правом — яскравим представником публічних галузей права (кримінально-правова оборона насамперед встановлюється відповідно до суспільного, публічного інтересу). Щодо цивільного права, то, вважаючись переважно приватним, воно спрямоване на організацію регулювання діяльності приватних осіб та управління існуванням особи чи груп осіб, незалежних при визначенні своїх власних інтересів. Приватне право є індивідуалізованим та ефективно захищає приватні інтереси в межах громадянського суспільства. За допомогою норм приватного права держава організовує нормальне функціонування суспільства, регулює цивільну діяльність, впорядковує законодавство на принципах рівноправності та демократії [1, 189]. Приналежність цивільного права до приватного багато у чому визначає специфіку взаємодії з кримінальною галуззю права.

Як відомо, розподіл права на галузі визначається за двома основними критеріями: предметом і методом правового регулювання. Предмет правового регулювання є основним критерієм об'єднання норм права у галузі. Як другий критерій застосовується метод правового регулювання — різні способи впливу на суспільні відносини, які використовуються при створенні правових норм і регламентації

правових зв'язків між суб'єктами права. Через призму співвідношення предмета та методу кримінально-правового та цивільно-правового регулювання пропонуємо продовжити розгляд означеного питання.

Отже, право цивільне відрізняється від кримінального колом правовідносин, які воно регулює, та специфічним методом їх охорони. Предмет цивільного права складають майнові та особисті немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Предмет же кримінально-правового регулювання можна визначити як соціальні відносини, які забезпечують стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави й співтовариства держав від злочинних посягань [2, 29]. Головна відмінна риса полягає в тому, що вони гарантують стійкий і безперешкодний розвиток цивільно-правових відносин, які самі по собі не є предметом кримінально-правової регламентації. Іншими словами, кримінальне право, серед іншого, забезпечує захищеність нормальної реалізації урегульованих нормами цивільного права майнових і особистих немайнових відносин.

Згідно з розподілом права на публічне й приватне виділяються два основних типи правового регулювання — публічно-правовий (імперативний) і приватно-правовий (диспозитивний). У приватному праві переважає диспозитивний метод, у публічному — імперативний. Однаке, не існує галузей, у яких би у чистому вигляді застосовувалися публічно-правовий або приватноправовий метод регулювання. Межа між приватним і публічним правом рухлива. Нерідко публічно-правові норми суттєво впливають на приватні інтереси, а останні так чи інакше пов'язані з інтересами суспільства та держави.

Диспозитивний метод все частіше отримує певну соціальну цінність регулювання для кримінального права. Приватний інтерес особи починає поступово знаходити своє відбиття в чинному кримінальному законодавстві України за допомогою розширення в ньому елементів диспозитивності. Основними положеннями приватного регулювання в кримінальному праві називають такі: свобода дій суб'єктів правовідносин; спрямованість на задоволення власних інтересів; неприпустимість довільного встановлення меж реалізації їх прав і законних інтересів [3, 24].

З іншого боку, цивільне право теж не “убезпечило” себе від публічно-правового впливу. Державна влада забезпечує підпорядкування інтересів приватних осіб загальносоціальним інтересам і тим самим надає відповідним відносинам забарвлення публічно-правового характеру. Цілком виключити участь держави у приватноправових відносинах неможливо, оскільки у них нерідко відсутня рівність сторін (взяти, наприклад, зобов'язання, які виникли внаслідок спричинення шкоди). У межах відносин, регульованих цивільним правом, третьою стороною незримо присутня держава, будучи готовою при порушенні норм права й звертання до неї за допомогою застосувати певні санкції. Втім, у держави як суб'єкті цивільно-правових відносин все ж відсутні привілеї, які вона має в сфері дії кримінального права.

Не викликає сумніву, що, крім класичних субординаційних відносин між державою та злочинцем із приводу скоеного злочину, у кримінально-правовій сфері повинні одержувати свій поступовий розвиток і горизонтальні правовідносини між потерпілим і злочинцем, потерпілим і державою. Наявність у кримінальному праві приватноправових елементів є однією з умов взаємозв'язку між ним і цивільним правом як класичною галуззю приватного права. Однаке публічність все ж таки повинна залишатися провідною для кримінального права. Критично слід поставитися до примусового та штучного насадження приватних зasad регулювання на ті правові галузі та сфери суспільного життя, яким воно споконвічно не властиве. Адже не завжди впровадження диспозитивного методу регулювання в кримінально-правову матерію може привести до підвищення ефективності дії кримінально-правових норм.

Охоронна функція, яка притаманна найвищою мірою кримінальному праву, властива й цивільно-правовій галузі. За певних обставин (при невиконанні або неналежному виконанні цивільних обов'язків) засобами цивільного права може за- безпечуватися захист майнових прав та інтересів від посягань на них, а у разі їх по- рушення і заподіяння шкоди — відновлення майнового стану потерпілого. Якщо кримінальним правом встановлюється відповідальність за вчинення найбільш небезпечних правопорушень, які завдають істотної шкоди будь-яким правовід-носинам (у тому числі цивільним), то в цивільному праві передбачається відпо- відальність лише за неналежне виконання або невиконання цивільних обов'язків (цивільно-правові delictum — правопорушення).

На відміну від кримінального законодавства, у цивільному праві відсутнє нормативне визначення цивільного правопорушення, а тому його поняття й ознаки виводяться шляхом доктринального тлумачення норм законодавства. Те, що склад цивільного правопорушення представлений сукупністю певних ознак, що харак- теризують його як цілком достатню підставу відповідальності, є безперечним. Деліктами завжди завдається певна майнова (матеріальна) чи моральна шкода іншій особі. Ці дії спричиняють виникнення зобов'язань унаслідок заподіяння шкоди, змістом яких є право потерпілого (кредитора) на відшкодування завданої йому шкоди, і обов'язок особи, яка завдала шкоду, відшкодувати її (глава 82 ЦК України)¹. Отже, загальними умовами цивільно-правової відповідальності є шко- да, протиправна поведінка, причиновий зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою та вина заподіювача шкоди. У цьому плані склад злочину відрізняється від цивільного правопорушення тим, що не всі з перелічених елементів останнього є обов'язковими для притягнення особи до цивільної відповідальності. Вона може наставати і за наявності лише декількох або однієї ознаки складу правопорушення (так, цивільне право передбачає можливість застосування цивільно-правової від- повідальності незалежно від форми вини правопорушника або навіть без такої).

Вчинення будь-якого злочину, передбаченого кримінальним законом, викликає шкідливі наслідки у вигляді заподіяння шкоди об'єктам злочину, які охороняються як кримінальною, так і цивільною галузями права. Деякі об'єкти цивільних прав (життя, здоров'я, честь, гідність тощо) виступають об'єктами злочинів, унаслідок скоення яких цим об'єктам завдається шкода. Наприклад, життя як об'єкт цивіль- них прав може виступати основним або додатковим об'єктом злочинів, передбаченіх ст. 115–120 КК України; здоров'я — ст. 121–128 КК України; воля, честь, гід- ність особи — ст. 126–127, 146–154 КК України. Ряд об'єктів цивільних прав може виступати предметами злочинів. Зокрема, предметом абсолютної більшості зло- чинів проти власності закон називає майно — речі матеріального світу, яким при- таманні специфічні ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру.

У цілому можна констатувати, що кримінальна відповідальність, як і цивільна, спрямовують своє вістря на забезпечення дотримання встановленого в країні пра- вопорядку. Скажімо, норми цивільного права в сфері права інтелектуальної влас-ності (Книга Четверта “Право інтелектуальної власності” ЦК України), як і норми кримінального права, мають єдину загальну мету — захист законних прав авторів, винахідників чи інших осіб від протиправних посягань на їх права або продукти їх інтелектуальної діяльності. А ось ця мета досягається розгляданими галузями права за допомогою різних засобів. Цивільним правом закріплюються суб'єктивні цивільні права і визначається механізм їх реалізації, а в крайніх випадках застосо- вуються певні засоби “негативного впливу” щодо винної особи. Втім у сучасних ринкових умовах компенсаційної дії цивільного права для права інтелектуальної

¹ Слід ураховувати, що в сучасному цивільному законодавстві України можливе відшкодування шкоди, завданої не лише деліктами, але також і правомірними діями. Протиправно заподіяна шкода має відшкодовуватися в усіх випадках (навіть без спеціальної вказівки на це в законі), тоді як шкода, завдана правомірними діями, відшкодовується тільки у випадках, прямо передбачених законом.

власності теж може виявитися недостатньо. У таких випадках інтелектуальна власність потребує кримінально-правового захисту від найсуттєвіших посягань на неї, а саме: порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176 КК України); порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію (ст. 177 КК України). Як правило, виникнення кримінальної заборони стає можливим тоді, коли заборони в цивільному праві вичерпують свої можливості.

Зазначений “негативний вплив” цивільно-правового характеру може перетинатися з кримінально-правовим впливом. Йдеться про вчинення особою двох видів правопорушень: злочину та цивільно-правового делікту, які утворюють між собою ідеальну сукупність. Відповідно до чинного КПК України особа, яка зазнала матеріальної чи моральної шкоди від злочину, вправі при провадженні у кримінальній справі пред'явити до обвинуваченого або до осіб, які несуть матеріальну відповідальність за дії обвинуваченого, цивільний позов, який розглядається судом разом із кримінальною справою. Таким чином, цивільно-правова відповідальність перед потерпілим існує паралельно з кримінально-правовою відповідальністю перед державою, вона знаходить свій прояв і настає водночас із кримінальною відповідальністю за вчинений злочин. При цьому незалежно від того, яким чином реалізовуватиметься кримінальна відповідальність щодо винної особи (чи вона взагалі буде звільнена від такої¹), цивільно-правова відповідальність не виключається.

Наступне питання, безпосередньо пов’язане з попереднім, — розмежування цивільно-правових деліктів і злочинів. Залежно від характеру і виду правопорушення деліктна відповідальність може наставати не лише паралельно з кримінальною відповідальністю, а й бути самостійною (суть цивільно-правовою). Тобто можливими є й такі випадки, за яких правова оцінка діяння як цивільно-правового делікту є самодостатньою й виключає його кваліфікацію як злочину. Адже держава в особі органів, що застосовують кримінальне право, не завжди може безперешкодно втрутатися в сферу цивільно-правових відносин. Особливо це актуально для злочинів, якими заподіюється майнова шкода (передусім, проти власності та у сфері господарської діяльності).

Правозастосовюючи в цьому контексті варто запам’ятати таке “золоте” правило: не будь-яке невиконання (або неналежне виконання) певних цивільних зобов’язань свідчить про наявність складу злочину, для констатації чого потрібне встановлення як об’ективних, так і суб’ективних ознак. Передусім, обов’язковим має бути виникнення у особи умислу на невиконання або неналежне виконання певних цивільно-правових зобов’язань до початку реалізації зобов’язальних правовідносин. Так, В. О. Навроцький, розглядаючи питання відмежування злочинів від цивільних деліктів, слушно зауважує: “кримінальна відповідальність може наставати тоді, коли встановлено, що цивільно-правова угода укладена без мети її виконання, маскує намір винного противравно збагатитися за рахунок партнера. Причому така мета існує ще до моменту укладення договору” [4, 486].

Ситуації неоднозначного трактування невиконання або неналежного виконання цивільних зобов’язань в практиці правозастосування не рідкість. Наприклад, одна особа укладає з іншою особою угоду про позику грошових коштів, повернути які зобов’язується через рік. Утім, в домовлений час ці гроші не повертаються, а сама особа, яка здійснювала позику, зникає. В зазначеній ситуації не можливо дати однозначну правову кваліфікацію, оскільки вона залежить від з’ясування важливих обставин скосенного делікту. Скажімо, якщо особа зникла та не повертає гроші

¹ Відповідно до ст. ст. 45, 46 КК України, відшкодування завданої злочином шкоди при звільненні особи від кримінальної відповідальності є обов’язковою умовою для такого звільнення. Обов’язок відшкодувати завдану злочином шкоду в цьому випадку є досить вагомим фактором у стимулуванні особи до правомірного способу життя, ефективним засобом захисту порущених майнових прав потерпілих осіб.

з якихось несприятливих причин (не вдалося отримати очікуваний прибуток від комерційного проекту, в який було вкладено гроші), то правильним буде говорити про цивільно-правовий делікт. Інша справа, коли особа заздалегідь не бажала повернати позику, маючи намір відразу після отримання привласнити отримані в борг гроші. В такому разі може йтися про вчинення злочину, передбаченого ст. 190 КК України (шахрайство).

Ще одним різновидом зв'язку розглядаючих галузей права є використання в кримінальному праві окремих положень цивільного права, що є цілком віправданим з огляду на охорону ним цивільно-правових відносин.

Формулюючи деякі кримінально-правові норми, законодавець здійснював запозичення термінів цивільного права. Скажімо, у кримінальному праві, як і в праві цивільному, використовуються такі однакові правові поняття та категорії, як винайд, корисна модель, комерційна таємниця тощо. Ці та інші подібні поняття найповніше можуть бути розкриті за допомогою визначень та термінів, які містяться в цивільному законодавстві, та враховуючи положення доктрини цивільного права. Якщо виходити з того, що цивільне право (разом із іншими правовими галузями) є, образно кажучи, “первісними власником” відповідних юридичних понять, то їх використання в кримінальному праві можна назвати “вторинним” застосуванням [5, 49]. Як резонно додає М. І. Пікуров, уточнення за допомогою норм цивільного права змісту понять, використовуваних для формулювання кримінально-правової норми, звільнює від необхідності створення додаткових нормативних конструкцій, що збільшують обсяг тексту самої норми кримінального права [6, 511]. Найбільш яскравий приклад сказаного пов’язаний із застосуванням ст. 355 КК України, яка передбачає відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов’язань. З’ясування змісту та видів договорів (до виконання або невиконання яких особа примушується) можливе лише за допомогою звертання до ЦК України.

За допомогою норм цивільного права також конкретизуються деякі бланкетні ознаки складів злочинів. Як приклад, при визначенні шкоди у злочинах, передбачених ст. ст. 218–221 КК України, необхідно керуватись положеннями ст. 623 ЦК України, яка регламентує склад і розмір збитків, завданих порушенням зобов’язання. На жаль, не завжди норми цивільного та кримінального права узгоджені між собою, вони конструюються з порушенням принципу системності у законотворчій діяльності. Серед фахівців обговорюються різні ситуації такої неузгодженості. Так, Г. Є. Болдарь переконана в недоцільності текстуального виділення терміну “майнові обов’язки” в диспозиції ст. 221 КК України як позначення самостійного різновиду предмета злочину, оскільки за цивільним законодавством цей термін повністю охоплюється поняттям “майно” [7, 10].

Викликає інтерес й зворотна ситуація, коли норми кримінального права впливають на механізм цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Одним із прикладів такої залежності цивільно-правового регулювання від кримінально-правової оцінки діяння є положення ч. 1 ст. 727 ЦК України, згідно з якою дарувальник має право вимагати розірвання договору дарування нерухомих речей чи іншого особливо цінного майна, якщо обдаровуваний умисно вчинив злочин проти життя, здоров’я, власності дарувальника, його батьків, дружини (чоловіка) або дітей.

Уніфікація кримінального та цивільного законодавства — перспективний напрямок їх обопільного розвитку, реалізація якого дозволяє виробити єдину термінологію, що має міжгалузеве значення, впровадити її в галузеві нормативні акти, здійснити запозичення однією галуззю права термінології іншої тощо. Втім, слід пам’ятати, що уніфікація ефективна настільки, наскільки її джерелом і рушійною силою виступає практика застосування права, оскільки саме практика є індикатором потреби в однаковості правового регулювання [8, 33].

Щодо співвідношення кримінально-правового та цивільно-правового примусу, то можна зазначити таке. Застосування останнього дістає свій прояв у реалізації санкцій цивільно-правового характеру, а саме заходів забезпечення виконання зобов'язань (забезпечувальна функція) та компенсаційних заходів (компенсаційна функція), передбачених нормами цивільного законодавства. Майнові санкції, які покладаються на правопорушника, стягаються на користь потерпілої сторони, що зумовлюється специфікою функції цивільно-правової відповідальності — компенсаторно-відновлювальної [9, 177]. Виконання цієї функції досягається шляхом забезпечення відшкодування потерпілому шкоди, яка виникла внаслідок неправомірних дій того, хто заподіяв шкоду. Водночас, як і при застосуванні заходів кримінально-правового впливу, цивільній відповідальності може бути властива каральна (репресивна) функція. Вона означає “покарання правопорушника, яке виражається у додаткових несприятливих зобов'язаннях, що забезпечуються примусовою силою держави” [10, 88].

Найпоширенішою формою прояву кримінального примусу є застосування кримінальних санкцій у вигляді певного виду покарання, і, як наслідок, реалізація кримінальної відповідальності. Якщо цивільно-правові санкції, передусім, спрямовані на відшкодування, компенсацію шкоди, заподіяної невиконанням (неналежним виконанням) зобов'язань, вчиненням деліктів, та стимулювання належного дотримання цивільних прав і обов'язків, то ключовою метою кримінального покарання є виправлення засудженого та здійснення попереджувального впливу на широке коло осіб, як тих, що були притягнуті до відповідальності, так й всіх інших.

У цивільному праві передбачено деякі санкції, які за зовнішніми рисами є схожими з кримінально-правовими. Перш за все, мова йде про штраф. Однак, відмінностей ще більше. Якщо штраф в кримінальному праві — це захід впливу на психіку та майнове становище злочинця, не пов'язаний з відшкодуванням матеріального збитку, то цивільно-правовий штраф виступає засобом захисту договірних зобов'язань і за своєю правовою природою має компенсувати кредиторові збитки у разі невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язання боржником.

У літературі висловлюється цікава думка про встановлення нового зв'язку між кримінальним і цивільним правом шляхом запровадження такого виду покарання з диспозитивною основою, як штраф на користь потерпілого. Вказівку про нього пропонується розмістити в тексті статті Особливої частини Кримінального кодексу у вигляді відносно-визначеного санкції [6, 500]. Реалізація такої пропозиції, передусім, була б здатна вплинути на вирішення проблеми компенсації завданої потерпілому від злочину моральної шкоди. Тим більше схожий спосіб усунення шкоди був знайомий навіть праву Давньої Русі. Наприклад, за удар, який вважався образою для чоловіка, згідно зі ст. 3 Руської Правди (коротка редакція), винний зобов'язувався заплатити штраф — 12 гривень як винагороду скривденому, який через фізичні причини сам не міг помститися ударом [11, 52]. Покарання та цивільно-правова санкція за таких обставин являли собою одне ціле. Може, дійсно на часі замислитися про встановлення нових гарантій виконання державою своїх зобов'язань із захисту прав особи, потерпілої від злочину?

Література

1. Гончарук О. В. *Дихотомія права: право публічне та право приватне* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гончарук Ольга Володимирівна. — К., 2006. — 207 с.
2. Уголовное право России : Общая часть : учебник / под ред. Н. М. Кропачева, Б. В. Волженкина, В. В. Орехова. — СПб. : Издательский Дом С.-Петербург. гос. ун-та, Изд-во юрид. факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2006. — 1064 с.
3. Сидоренко Э. Л. *Частные начала в уголовном праве* / Э. Л. Сидоренко, М. А. Карабут. — СПб. : Изд-во Р. Асланова Юридический центр Прес, 2007. — 212 с.

4. Навроцький В. О. *Основи кримінально-правової кваліфікації* : навч. посіб. / В. О. Навроцький. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 704 с.
5. Ковалєва Н. М. *О межотраслевых понятиях в уголовном праве* // *Российская юстиция*. — 2007. — № 12. — С. 49–52.
6. Энциклопедия уголовного права. Т. 1. *Понятие уголовного права*. — СПб. : Издание профессора Малинина, 2005. — 699 с.
7. Болдарь Г. Є. *Незаконні дії у разі банкрутства: проблеми кримінально-правової кваліфікації та вдосконалення законодавства* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право” / Г. Є. Болдарь. — Львів, 2007. — 20 с.
8. Кругликов Л. Л. *Уніфікація в уголовном праве* / Л. Л. Кругликов, Л. Е. Смирнова. — СПб. : Ізд-во Р. Асланова Юридический центр Прес, 2008. — 312 с.
9. Шишко И. В. *Экономические правонарушения: Вопросы юридической оценки и ответственности* / И. В. Шишко — СПб. : Изд-во Юридический центр Прес, 2004. — 307 с.
10. Цивільне право України : академічний курс : у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. — К. : Концерн Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. — Т. 1. — 518 с.
11. Российское законодательство X–XX веков. Законодательство Древней Руси : в 9 т. — М. : Юрид. лит., 1984. — Т. 1. — 432 с.

E. A. Письменский, канд. юрид. наук, ст. преподаватель

Луганский государственный университет внутренних дел имени Э. А. Дидоренко,
кафедра уголовного права,
ул. Генерала Дидоренко, 4, пос. Юбилейный, г. Луганск, 91394, Украина

О ХАРАКТЕРЕ МЕЖОТРАСЛЕВЫХ ОТНОШЕНИЙ УГОЛОВНОГО И ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены теоретико-прикладные вопросы соотношения уголовного права со смежной отраслью — гражданским правом, определены ключевые направления взаимосвязи и взаимодействия норм уголовного и гражданского права с учетом возможности их дальнейшего усовершенствования.

Ключевые слова: взаимодействие, уголовное право, гражданское право, преступление, гражданско-правовой деликт.